

Gårdmandslinien i dansk historieskrivning¹

Af Thorkild Kjærgaard

I et arbejde fra 1931 med titlen »The Whig Interpretation of History« hævder Herbert Butterfield, at der hos mange historikere er en udtalt tendens til at holde med revolutioner, som lykkes, bevægelser, som sejrer og klasser, om hvilke man med historiens bagklogskab ved, at de var på vej frem. I engelsk sammenhæng og i yderste korthed betyder dette, at historikerne er på protestanternes og whigernes side. I Danmark er der næppe nogen gruppe, som i højere grad end gårdmændene har formået at samle historikernes sympati. Har man i England en »whig-fortolkning«, skulle vi i Danmark have en gårdmandsfortolkning, som jeg her vil kalde gårdmandslinien. Denne skulle i så fald udspringe af gårdmændenes samfundsmæssige sejr i det 19. og 20. århundrede.

Hvis man går ind på den idé, at der findes en gårdmandslinie i dansk historieskrivning, skulle den kunne karakteriseres som følger: (1) Parallelt med gårdmændenes politiske opkomst i det 19. århundrede udformes en ny opfattelse af landbosamfundets historie, som kommer til syne overalt, hvor landbosamfundets forhold berøres. Dog tydeligst i korte, almene fremstillinger. Denne opfattelse har p.g.a. vedvarende politisk dækning evne til at overleve uantastet af nye forskningsresultater. (2) Den nye opfattelse koncentrerer sig om gårdmændene og giver dem hovedparten af sin sympati. Landbosamfundets øvrige grupper – på den ene side godsejerne og på den anden side husmænd og tjenestefolk – omtales hovedsagelig kun, forsåvidt som de belyser

gårdmændenes situation, og deres betydning i de samlede sociale processer tages ikke tilstrækkeligt i betragtning.

Ud fra disse to hovedpunkter vil jeg i det følgende først søge at sandsynliggøre gårdmandsliniens eksistens ved at skitsere, hvorledes der før midten af forrige århundrede udformedes en ny opfattelse af landbosamfundets historie. Opregne dennes hovedantagelser samt søge at vise, hvorledes disse i ly af de politiske konjunkturer er bragt frem til vor tid. Dernæst vil jeg med nogle eksempler, især fra behandlingen af det 18. århundredes landbohistorie, søge at vise, hvilken rolle gårdmandslinien har spillet for forskningen. Dels ved at afgrænse historikernes interessefelt, dels ved at farve tolkningen af de indvundne resultater og harmonisere dem med ældre antagelser.

»Gårdmænd« anvendes som fællesbetegnelse for fæstebønder, arvefæstere og selvejere, der alle sad ved gård og således rådede over jord, omend på forskellige betingelser.

I.

Hvem og hvad der i en given historisk-politisk situation vil sejre kan man først vide et godt stykke tid bagefter. Således også i de første år efter Napoleonskrigene, hvor dårlige konjunkturer for landbruget slørede den økonomiske konsolidering af gårdmandsbruget, der havde fundet sted i det 18. århundrede, og for en kort tid skabte grobund for en godsejer- og godsøkonomisk orienteret litteratur, repræsenteret ved navne som Repholtz og Estrup².

Thorkild Kjærgaard, født 1945, cand.mag. i historie, seniorstipendiat ved Historisk institut, Københavns universitet.

1. Foredrag holdt november 1978 i Historisk Samfund i København med enkelte senere ændringer.

2. M. G. P. Repholtz, *Beskrivelse over Baroniet Stampenborg*. Kbh., 1820. H. F. J. Estrup, *Tygestrup som det var og som det er, en historisk-statistisk Beskrivelse*. Kbh., 1838. Til denne gruppe forfattere kan for så vidt også henregnes Gregers Begtrup, især kendt for sin omfattende *Beskrivelse over Agerdyrningens Tilstand i Danmark*, [1] – 7. Kbh., 1803–12 (repro. 1977–79).

Men omkring 1840 var konjunkturerne atter vendt og situationen ændredes. Bl.a. Stænderforsamlingerne, der var blevet indkaldt 1835, accepterede, at den progressive faktor i 1700-tallet havde været gårdmanden, den konservative herremanden. Dette slog klart igennem hos de tre unge historikere A. F. Bergsøe, C. F. Allen og C. F. Wegener, der i disse år kort efter hinanden udsendte hver sit banebrydende værk. Den første var Bergsøe, som i 1837 udgav en tobinds biografi af C. D. Reventlow³, der imidlertid bedst kan karakteriseres som en almen fremstilling af landets indre forhold i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Derpå kom C. F. Allen i 1840 med sin håndbog i fædrelandets historie⁴ og til slut Wegeners »Liden Krønike om Kong Frederik og den Danske Bonde« (1843). I disse tre værker finder man på den ene side de undertrykte gårdmænd som led uret og på den anden side herremændene som dem, der fastholdt uretten. Samtidig besattes en række biroller i forløbet omkring landbo-reformerne i slutningen af det 18. århundrede. Kronprinsen tildeltes således sammen med regeringen og centraladministrationen rollen som bondens beskytter, mens en række aristokratiske storgodsejere, bl.a. brødrene Johan Ludvig og Chr. Ditlev Reventlow, trådte frem fra massen af reaktionære proprietærer til en positiv omtale.

Der blev fra godsejerside protesteret mod

Bergsøes værk, som man påstod skød »en større Skyld og vælter mere Had over paa den daværende Godseierklasse, end denne fortjente«⁵. Også Allen blev der rejst indvendinger imod⁶, og Molbech karakteriserede Wegeners skrift som »Tendents-Historie«⁷, men lige meget hjalp det. Af mindre betydning var det, at de nævnte forfattere på visse områder »tog fejl«. Således var Wegener og delvis Bergsøe tilbøjelige til at rose den enevældige kongemagt mere end det er faldet i eftertidens smag. Disse elementer er derfor senere blevet skilt ud som »forældene meninger«, der dog let lod sig undskylde ved det tidspunkt, hvorpå værkerne kom til verden⁸. Men grundstrukturen i de tre historikers analyse, således placeringen af den undertrykte gårdmand som den progressive, godsejeren som den reaktionære faktor viste sig holdbar, og blev med de tre nævnte historikere hentet ud fra den dagsaktuelle polemik i 1770'erne, 80'erne og 90'erne og ført ind i den videnskabelige historieskrivning. Det vil nemlig være urigtigt at betegne Bergsøe, Allen og Wegener som originale i dybere forstand. De var og forstod sig selv som forlængelsen af den radikale offentlige hovedstadsopinion, der havde udfoldet sig i årene indtil 1799, hvorefter den blev begrænset af skærpede trykkefrihedsbestemmelser. Endelig kunne de også støtte sig på summariske sammenfatninger af landbosagens forløb, som Rasmus Nyerups i første

3. *Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger*, I-II. Kbh., 1837.

4. *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling*. Kbh., 1840.

5. P. Tutein i *Maanedsskrift for Litteratur*, 17, 1837, 475-549, s. 482, jf. Fridlev Skrubbeltrang i »Christian D. F. Reventlow, som danske Historikere har set ham«, *Lolland-Falsters historiske Samfund. Aarbog*, XXXVI, 1948, 383-400, s. 387f.

6. F.eks. af A. S. Ørsted og Caspar Paludan-Müller. Ellen Jørgensen, *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*. Kbh., 1943, s. 191.

7. [C. Molbech], »Anmeldelse af: Dr. C. F. Wegeners liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde. Til Menigmands Nytte og Fornøielse, udg. af det Kongl. Danske Landhuusholdningsselskab. Kbh., 1843«, *Historisk Tidsskrift*, 6, 1845, 617-25, s. 620.

8. I Wegeners tilfælde var der desuden, som det fremgår både af undertitlen og en anmærkning bag på titelbladet, tale om et bestillingsarbejde, udført for det halvofficielle Landhuusholdningsselskab. Det var utvivlsomt ønsket, at Wegeners bog måtte blive en modvægt til Allens negative vurdering af kongehusets indsats for bonden. I denne henseende, men ikke i øvrigt, var Wegeners skrift en »anti-Allen«. Se også Claus Bjørn m.fl., »Landbo-reformerne i den danske skoles historielære-bøger«, *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1974, 46-68, s. 47f.

bind af hans historisk-statistiske skildring af Danmark og Norge fra 1803⁹ og i Jacob Mandix's landboret fra de samme år¹⁰.

Støttet af de politiske og økonomiske konjunkturer slog de nævnte værker afgørende igennem, især Allen og Wegener opnåede betydelig udbredelse¹¹. Derimod døde den tidligere nævnte godsejerorienterede litteratur fra 1820erne og 30erne efterhånden ud. Samtidig skete der en opdeling af landboreformtidens polemiske litteratur, idet en stor del blev udstødt som reaktionære tendensskriverier. Dette gik ud over godsejerforfattere som F. W. Jarlsberg, C. W. v. Munthe af Morgenstjerne, A. C. Teilmann og andre, som siden har været skydeskive for hårde, ofte helt urimelige angreb, bl.a. af Edvard Holm og Hans Jensen¹². En af de mest fejlvurderede og misforståede forfattere fra det 18. århundredes slutning er således uden tvivl Morgenstjerne. Til gengæld er Søren Klestrup, O. L. Bang, Chr. A. Fabricius og andre forfattere, som specialiserede sig i at fremstille bondestandens vilkår som utålelige, blevet kanoniseret, uanset hvor tvivlsomt deres bevisgrundlag måtte være¹³. Dette har betydet, at en række overdrevne og vildledende påstande fik indpas i den videnskabelige historieskrivning og har fået lov til at præge den helt til vore dage. Blandt de mest sejlivede myter, der således blev fælleseje for mange historikere, er følgende grundantagelser:

- (1) Landbrugets, især bondebrugets forfatning var yderst ringe i 1700-tallet, og et lavpunkt blev nået omkr. 1770/80, umiddelbart før reformerne.
- (2) Det ubegrænsede hoveri var en uhyggelig grundskade, der opsugede al gårdmændenes arbejdskraft og umuliggjorde enhver forbedring på gårdene.
- (3) Kampen i landbosamfundet stod mellem gårdmændene og de hensynsløst egoistiske godsejere.
- (4) Husmænd og tjenestefolk havde det i grunden bedre, i hvert fald lige så godt som gårdmændene, der ikke bare var klemte af godsejerne, men også af husmændenes og tjenestefolkenes krav om løn og andre ydelser.

De efterfølgende knap 150 års historieskrivning er efter min opfattelse kendetegnet ved, at nye forskningsresultater til stadighed er blevet indpasset i dette billede af det 18. århundredes landboforhold. På næsten alle områder har man i den videnskabelige speciallitteratur taget forbehold og indført nuanceringer. Men i betragtning af hvor løst bevisgrundlaget er for de omtalte grundantagelser, er det en imponerende respekt, man har vist dem.

Tydeligst kommer dette i dag frem i populære skildringer i lærebøger for folkeskolen, i jubilæumsværker og i avisartikler. Desuden i de fiktive tolkninger af historiske for-

9. *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider*, I. Kbh., 1803, ss. 447–516, jf. Ellen Jørgensen, *anf. st.*

10. *Haandbog over den Danske Landvæsens Ret*, I–II. Kbh., 1800 (2. udg. 1813).

11. Allens håndbog kom i otte udgaver, sidste gang 1881.

12. Se f.eks. Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne*. Kbh., 1888 (repro. 1974), ss. 52–61 og Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik*, I. Kbh., 1936, passim. Om Wedel-Jarlsberg hedder det således hos Holm, at hans forsvar for de bestående tilstande byggede på »videnskabeligt Vanvid« (s. 54) og at hans »Opfattelse af den historiske Udvikling og af Lovgivningens Fortrinlighed« var »taabelig« og spækket med påstande, som var »ensidige til den største Urimelighed« (s. 57f).

13. Om Søren Klestrup, der var forfatter til *Betænkninger i Andledning af nogle Poster i Friherre af Wedel-Jarlsbergs Veiledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodsers Indretning i Hovedgaardene*. Kbh., 1782 (2. opl. 1786), hedder det hos Holm, at han var »en jævn, praktisk Landmand«, der gik »rent statistisk til Værks . . .« (*anf. arb.*, s. 61). Hovedsubstansen i Klestrups statistik, hvoraf både han selv og mange senere forfattere har draget yderst vidtgående konsekvenser om bøndernes tilstand, består imidlertid ikke af andet end en række, tilmed i flere detaljer uklare opgørelser over tre bønderes økonomiske forhold i en 8-års periode. Fabricius karakteriseres af Hans Jensen som en mand, der »kunde se paa Forholdene uhildet af Godsejerinteresser, fra Statstjenerens og Embedsmandens Standpunkt.« *Anf. arb.*, s. 113.

hold, som tilbydes i skønlitteraturen¹⁴, på film¹⁵ og i det artificielle gårdmandslandskab på Frilandsmuseet¹⁶. Men at Bergsøes, Allens og Wegeners opfattelser endnu stort set holdes i hævd, selv i den videnskabelige historieskrivning, kan man overbevise sig om ved at konsultere »Politikens Danmarks Historie«¹⁷, Ole Feldbæks manuskript fra 1974 til universitetslærebogen¹⁸ og Benito Scocozzas bog om feudalismen fra 1976¹⁹. F.eks. giver sidstnævnte følgende vue over landbrugets udvikling fra det 16. århundrede frem til slutningen af det 18.: »... med hoveriets forøgelse opnår herremanden – set i længere historisk perspektiv – kun en foreløbig gevinst. Ved at skille bondens produktion for eget behov fra bondens merarbejde for godsejeren forsvinder samtidig den ansporing, som bonden trods alt har ved dyrkningen af »eget« brug. Denne ansporing, som overhovedet ikke findes ved det nøgne slavearbejde for herremanden på hovedgårdsjorden, søges ganske vist erstattet med tvang; undertrykkelsen af bønderne skærpes fra det 16. århundrede, kulminerende i det 18. århundrede med *stavnsbåndet* . . . Men tvangen kan nok sikre, at bonden yder det arbejde, han piskes til, men den ansporer ham ikke til at øge produktiviteten eller udvise opfindsomhed. Tværtimod fører det øgede hoveri til ringere drift af bondens fæstejord.

Hoveriforøgelsen indvarsler således yderligere stagnation i udviklingen af landbrugets produktivkræfter – den indvarsler feudalis-

mens endeligt.« Senere hedder det, at »den grundlæggende klassemodsatning i det feudale Danmark så ubetinget gik mellem bønderne og herremanden.«²⁰

Af afgørende betydning for de engang vedtagne tolkninger overlevelsessevne har det givetvis været, at man på intet tidspunkt har måttet revidere, men højst udvide og supplere billedet af, hvem der repræsenterede de progressive kræfter i samfundet. Tværtimod betød opkomsten af det demokratiske system og dets nære forbindelse med gårdmændene og partiet Venstre i sidste halvdel af forrige århundrede, at gårdmændenes progressivitet blev forbundet med selve den demokratiske styreformens progressive natur. Sammenhængen mellem Højre, provisoriske finanslove, udemokratiske regeringsvaner og godsejerinteresser bidrog på sin side til bestyrkelse af den formening, at godsejerfløjen til alle tider har repræsenteret reaktionen. Den agrare andelsbevægelse, som tvangløst er blevet taget som udtryk for det bedste i dansk demokratisk sindelag, parlamentarismens indførelse og opgøret om lensafløsningen omkring 1. verdenskrig har virket i samme retning. Det samme har landbrugets dominerende stilling i vort erhvervsliv, ikke mindst på eksportmarkedet. Hvad skulle Danmark have gjort uden bøndernes smør og bacon? Også i dag er landbrugets, specielt gårdbrugets prestige utvivlsomt stor, både i byborgerskabet og

14. Se f.eks. Ebbe Kløvedal Reich, *Frederik. En folkebog om N. F. S. Grundtvigs tid og liv*. Kbh., 1972, s. 44 og Leif Petersen, *Med Rævntlow skal land bygges*. Kbh., 1976 (utrykt skuespil, opført i TV marts 1978. Jeg takker forfatteren for lån af manuskript).

15. *Kongen bød*. 1938. Produceret i anledning af 150-året for stavnsbåndets ophævelse.

16. Jf. Kai Uldall m.fl., *Frilandsmuseet. Vejleder*. Kbh., 1970. Det er karakteristisk, at der blandt Frilandsmuseets mange bygninger kun findes én herregårdslade (kat. nr. 25) og kun to huse, som har været beboet af egentlige landarbejdere (kat. nr. 62 og 73). Beboerne i de øvrige huse på museet har alle drevet givtige binæringer (pottemageri, fiskeri o.l.). Interessen samler sig om gårdmændene, og husmændenes liv idylliseres.

17. Se især Jens Vibæk, *Reform og fallit 1784–1830 = (Politikens) Danmarks Historie*, 10, [1. udg.], Kbh. 1964, ss. 56–101.

18. *Danmarks Historie 1730–1814 = Manuskript for Gyldendals Danmarkshistorie for universitetet*. Kbh., 1974, ss. 16–40, 96–115.

19. *Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen*, [1. udg.]. Kbh., 1976.

20. *anf. arb.*, s. 66f. I en i øvrigt ikke ukritisk anmeldelse af Benito Scocozzas bog fremhæver Jens Rahbek Rasmussen blandt Scocozzas »gode og uanfægtelige resultater« påvisningen af, at »den grundlæggende modsætning i samfundet gik mellem jordejere (hvad enten det nu var kronen, adelen eller kirken) og fæstebønderne.« *Fortid og Nutid*, XXVI, 1976, 605–09, s. 608. I Torben Peter Andersen, *Produktion og samfund i Danmarks og Nordens historie*. Kbh., 1978 (i serien *Fundamental historie*, et nyt lærebogssystem for gymnasiet) findes synspunkter ganske svarende til Benito Scocozzas fra 1976, se specielt ss. 80–84, 88–100. Ligeså i Jan Rågård, »Landboreformerne i Danmark«, *Kritiske historikere*, 1977, 3, 2–24, især ss. 12, 14, 23. Det skal bemærkes, at Rågårds artikel indeholder flere værdifulde enkeltiagttagelser.

langt ind i gammel-socialdemokratiske kredse. Den brede forståelse for, at landbrugets interesse var alles interesse under EF-debatten først i 1970'erne og regeringsdannelsen i efteråret 1978 turde være udtryk herfor. Den danske gårdmand er i en grad, der savner side-stykke – det skulle da lige være det ligeledes sent industrialiserede Frankrig²¹ – blevet opfattet som folkets sunde stamme, »den bærende Stand i vort Folk«, som det er blevet udtrykt af officeren og militærhistorikeren K. C. Rockstroh²².

II.

De grundantagelser i den landbohistoriske litteratur, som er blevet skitseret i det forudgående, har virket i to retninger. Den første angår historikernes interessefelt, dvs. sondringen mellem hvad der er relevant og hvad der ikke er det, samt identifikationen af konflikterne i landbosamfundet. Den anden angår den måde, hvorpå nye forskningsresultater indpasses og harmoniseres med ældre opfattelser.

a) *Interessefelt – konfliktidentifikation:* Siden midten af forrige århundrede har historikernes interessefelt navnlig været gårdmandsklassen, dens vilkår og dens samspil med godsejerne. Endvidere har man interesseret sig for, hvorledes gårdmanden ved egen og Kronprinsens og/eller regeringens og embedsmændenes hjælp nåede frem til sin retmæssige position.

Man vil alene ved at se på titlerne kunne fornemme, at en meget betydelig del af den landbohistoriske litteratur, som fulgte efter Wegener, Bergsøe og Allen, kan lægges langs denne linie. Fra den såkaldte jubilæumlitteratur, der udkom 1888 i anledning af hundredeåret for loven om stavnsbåndets op-

hævelse, kan nævnes »Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse før og efter 1788«, der var den fynske gårdejer N. Rasmussen Søkilides hovedbidrag. »Fra Stavnsbaandets Dage« af skolelæreren Severin Kjær og »Den danske Bondes Trældom og Frihed« af Marx-oversætteren H. V. Lund er titlerne på et par andre bidrag fra ikke-akademisk side i denne kappestrid om at fejre den danske gårdmand. Fra akademisk side kom bl.a. J. A. Fridericia, »Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse i det 18de Aarhundrede«, Edvard Holm, »Kampen om Landboreformerne« og Johannes Steenstrup, »Den danske Bonde og Friheden«.

Om alle disse værker gælder det, at de hovedsageligt koncentrerer sig om gårdmændene og bestræbelserne for at forbedre disses forhold, således som de kom til syne hos regeringen, hos kongehuset og i den oplyste offentlighed. Der er forskel i vurderingen af bondens situation, navnlig skiller Steenstrup sig ud ved at tage visse forbehold over for det almindelige sortsyn. Men som helhed kunne en anmelder af jubilæumlitteraturen med rette anføre, at endskønt man hist og her har lagt lidt til og taget lidt fra, så er det ret påfaldende, »hvor sikkert Dommen allerede tidligt har fæstnet sig navnlig gennem Wegeners »Liden Krønike om Kong Frederik VI og den danske Bonde« . . .«²³. Gårdmandslinien, som den var formuleret allerede omkr. 1840, havde overtaget. Det gjaldt i den akademiske, såvel som i den ikke-akademiske historieskrivning, blandt hvis mere fremstående repræsentanter foruden de allerede nævnte bør huskes C. Christensen (Hørsholm)²⁴ og højskolemanden Povl Hansen, bl.a. for et studie med den karakteristiske titel: »Bonde og Herremand. Et Tidsbillede fra Hoveri-Tiden«²⁵. Det kan til-

21. Jf. Stanley Hoffmann m.fl., *À la recherche de la France*. Paris, 1963, s. 21.

22. K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark*, III. Kbh., 1926, s. 104. Sml. ndf. n. 31.

23. Fr. Krarup, »Litteraturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, ny Rk., VI, 1888, 359–377, s. 360.

24. Forfatter til *Hørsholms Historie*. Kbh., 1879, og de meget benyttede *Agrarhistoriske Studier*, 1–2. Kbh., 1886–91.

25. *Aarvog for dansk Kulturhistorie*, 1891, 1–83, jf. Claus Bjørn, »Povl Hansen, Vallekilde – historiker og højskolemand«, *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1978, 86–102, passim.

føjes, at gårdmandslinien, om muligt i endnu højere grad, dominerede blandt den hærskere af mindre kendte amatørhistorikere, ofte med rod i bondesamfundet, som i disse år begyndte at rykke frem. Fra deres side foreligger i snesevis af små og store bidrag til belysning af gårdmændenes forhold på de enkelte godser. Til disse bidrag vil der ikke i det følgende blive taget nærmere hensyn, men de bør holdes in mente, da de ved deres stadige gennemspilning af gårdmandsliniens hovedtemaer utvivlsomt har bidraget til dens befæstelse i alle kroge af landet.

Bliver man ved titlerne vil man se, at ikke så meget er forandret i vort århundrede i forhold til det foregående. Det er stadig gårdmændene, der placeres i centrum, og som danner udgangspunkt for vurderingen af udviklingen i almindelighed. Dette gælder således en række disputatser, f.eks. Hans Jensens fra 1936 om dansk jordpolitik med undertitlen: »Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810«²⁶, Sigurd Jensens fra 1950 om dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede²⁷ og Gunnar Olsens fra 1957 om hovedgård og bondegård²⁸, dvs. om kampen

om jorden mellem hovedgårdene og bøndergårdene. Går man uden for disputaternes rækker, finder man titler som »Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde« (Albert Olsen, 1939)²⁹, »Fæstebønderne i Ods herred« (Margit Mogensen, 1974) og »Bønderne og udskiftningen« (Jørgen D. Rasmussen, 1977). Lotte Jansen har skrevet om »Gårdmandshoveriet på Egeskov« (1977) og Claus Bjørn bl.a. om »Bondeuro på Fyn 1768–70«³⁰. Flere titler og flere forfattere kunne nævnes³¹.

Fælles også for de sidst anførte arbejder er, at de helt overvejende koncentrerer sig om gårdmandens stilling, selv om der også i det 20. århundrede kan konstateres forskellige indfaldsvinkler til emnet. Således fremhæver Hans Jensen i forlængelse af Bergsøe centraladministrationens rolle, mens Margit Mogensens kortlægning af gårdmændenes sociale forhold på grundlag af fæsteprotokoller og andre lokale kilder er et af de sidste led i en kæde, der over Fridlev Skrubbeltrang og Albert Olsen kan føres tilbage til Axel Linvalds analyse af fæstebøndernes forhold på Bistrup gods³². Claus Bjørn og Jørgen D. Rasmussen knytter med deres studier over gårdmænde-

26. Se ovf. n. 12.

27. *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*. Kbh., 1950.

28. *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774*. Kbh., 1957 (repro. 1975).

29. *Scandia*, XII, 99–139.

30. *Fynske årbøger*, 1978, 73–87. Denne artikel indgår sammen med »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark«, *The Scandinavian Economic Review*, XXV, 2, 1977, 117–37 og »Proprietærfejden 1790–91« (utrykt manuskript. Vil blive publiceret i *Historie*) i en række studier af samme forfatter over stemninger og tendenser blandt danske gårdmænd i perioden ca. 1765 til århundredeskiftet.

31. Det er bemærkelsesværdigt, at ikke alene mange amatørhistorikere, men også en væsentlig del af de fremtrædende, professionelle landbohistorikere har rod i bondesamfundet, nærmere betegnet er gårdmandsbørn. Fortrinsvis i nyere tid, hvor vejen til universitetsgrader har været nogenlunde fremkommelig for bønderbørn. Blandt flere eksempler kan nævnes Hans Jensen, Fridlev Skrubbeltrang, Gunnar Olsen, Sigurd Jensen og Jens Holmgaard. Det har højst sandsynligt stabiliseret den gårdmandsorienterede opfattelse af det danske landbrugs historie, at en væsentlig del af vore agrarhistorikere siden omkr. 1910 er blevet rekrutteret fra gårdmandsstanden. Betegnende for gårdmandsliniens gennemslagskraft i historikermiljøet som helhed er det, at den uden nævneværdige undtagelser er blevet accepteret af historikere, som hverken personligt eller i kraft af deres særlige interesseområde har været forpligtet over for gårdmændene. Dette gælder f.eks. K. C. Rockstroh, der skrev om hærspørgsmål (se ovf. n. 22) og Aage Rasch, hvis felt var storhandel og industrihistorie. Se hans biografi af handelsfyrsten Niels Ryberg, *Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste*. Aarhus, 1964, ss. 281–334.

32. Jf. *Husmand og Inderste*. 1940 (repro. 1974), »Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. årh.«, *Jyske Samlinger*, ny rk., V, 1959–61, 237–74 og andre arbejder af Fridlev Skrubbeltrang. Om Albert Olsens forskningsprogram, således som han i 1930erne docerede det ved Københavns Universitet, (men kun i ringe grad nåede at virkeliggøre), se Inger Tryde, »De Basnæs Bønder og deres sociale og økonomiske Forhold i Tiden før de store Landboreformer«, *Aar bog for historisk Samfund for Sorø Amt*, XXVI, 1938, 21–59, s. 21. Axel Linvalds statistisk anlagte beskrivelse af fæstebøndernes forhold på Bistrup findes i *Bistrup, Byens gods 1661–1931*. Kbh., 1932.

nes politiske bevidsthed og evne til at hævde egne interesser udtrykkeligt an til navne som Poul Bjerger og den ovenfor nævnte Povl Hansen³³. De har vist, hvor skeptisk man bør forholde sig til de mange udsagn om, at det 18. århundredes gårdmænd var forsagte og ude af stand til at varetage egne interesser. De var ikke blot »vankundige og ulykkelige«, de var også »ubøjelige og stridige«³⁴.

Forskellige indfaldsvinkler inden for den landbohistoriske litteratur forhindrer dog ikke en høj grad af enighed udadtil. Man er som oftest indstillet på at se tingene fra gårdmændenes side. Påstande om hårdt hoveri tages altid for gode varer uden nærmere stillingtagen til, hvordan hoveriet forholdt sig til gårdenes ydeevne, og samtidige godsejeres forsøg på at forsvare hoveriet bliver afvist som absurde³⁵. Det anses i det hele taget for givet, at bønderne led uret, og alt vendes i denne retning. Sommetider må man spørge sig, hvad der mon vil kunne tilfredsstille gårdmandstandens ihærdige forsvarere. Hvis fæstebønderne skulle overtage forsømte gårde, bliver det meget forståeligt anset for et overgreb på dem. Men da det af denne grund først i det 18. århundrede blev forlangt, at fæstegårdene skulle overleveres med passende besætning, viser også det sig at være galt. Nu er grunden, at dette gav så mange flere muligheder for, at godsejeren kunne gøre forøgede krav på den afgående fæster, og at der kun sjældent blev noget til arvingerne³⁶. Det er også svært at dele Jens Holmgaards ironiske forargelse over, at statskassen tjente en større sum penge på at give bønderne arvefæstebreve i forbindelse med reformerne på krongodset i Nordsjælland, samtidig med at regeringen anså sig selv for at være noget så bondevenlig³⁷. Man må spørge, om det virkelig kunne

kræves, at staten i sin egenskab af godsejer skulle spille rollen som den glade giver for at vise sin bondevenlighed, og lade som om den ikke vidste, hvilke styrtende summer der i disse år blev tjent på jord. Realiteten var, at staten i forbindelse med indførelsen af arvefæste på de nordsjællandske områder strakte sig længere end nogen privat godsejer kunne tillade sig, hvad den fra godsejerside fremførte kritik af arvefæstet viste. Argumentet var i korthed, at man ud fra et godsøkonomisk synspunkt aldrig – og da slet ikke under en periode, der som 1790erne var præget af højkonjunktur og stadige udbyttestigninger – burde fiksere de årlige ydelser, således som det skete ved overgang til arvefæste under normale betingelser. Resultatet ville nemlig blive, at godsejerne gik glip af deres andel både af konjunkturgevinsterne og af det øgede udbytte³⁸.

Mere indirekte, men ikke mindre virkningsfulde er de rent stilistiske virkemidler, hvormed gårdmændenes sag forsvares. »Hoveriplagede«, »hoverityngede«, »bebyrdede«, »undertrykte«, »forkuede«, »ufri« og »trælbundne« er eksempler på den endeløse liste af adjektiver, som også i den videnskabelige litteratur er blevet anvendt om danske bønder i det 18. århundrede. Omvendt er godsejerne blevet tildelt utallige nedsættende prædikater. Ad disse veje, altså ved stadig at kredse om gårdmandens forhold og ved åbenlyst eller indirekte at tage stilling for ham, rækker næsten alle landbohistoriske afhandlinger hånden ud til gårdmandsliniens traditioner og myter. Slående enkeltresultater og overraskende detaljer reduceres til lokale variationer og nuancerende træk i det ellers så triste og lidet opmuntrende billede uden hensyntagen til, at de gængse tolkninger i høj

33. Claus Bjørn, »The Peasantry and Agrarian Reform . . .«, s. 118.

34. Povl Hansen i »Jens Lange og hans bønder«, *Aarvog for dansk Kulturhistorie*, 1892, 105–209, s. 209. Citeret af Claus Bjørn i »Povl Hansen, Vallekilde – . . .«, s. 92.

35. Den refleksagtige afvisning af ethvert forsvar for hoveriet er som meget andet i gårdmandsliniens arvegods fra landboreformtidens offentlige polemik. Først i 1780erne ironiserede C. W. v. Munthe af Morgenstjerne over, at »Hoveriet . . . hos Bonden, og endnu meere uden for Bondestanden, fik Skyld for Alting, . . .«. *Det Danske Landvæsens Forfatning*. Sorø, 1783, s. 32.

36. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, 188–91.

37. Jens Holmgaard, »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne«, *Erhvervshistorisk Årbog*, VI. 1954, 59–79, passim.

38. Se f.eks. C. W. v. Munthe af Morgenstjerne, *anf. arb.*, ss. 108–10.

grad netop bygger på lokale tilfælde og, ikke at forglemme, tvivlsomme generaliseringer på ukendt grundlag.

b) *Harmonisering af nye forskningsresultater med ældre myter*: Man ser i landbohistorisk forskning det særsyn, at en lang række myter får lov til at overleve, samtidig med at der læses og benyttes litteratur, som på flere punkter rokker afgørende ved de etablerede meninger. Således lever påstanden om trevangsbrugets uduelighed videre i bedste velgående³⁹, selv om flere undersøgelser vidner om, at det var et fleksibelt og højt udviklet driftssystem. Vangelagsinstitutionen, som indebar en kompliceret koordinering af sædskiftet mellem helt op til 10 eller flere landsbyer, viser, hvad de ældre dyrkningssystemer formåede at sætte i værk for at udnytte jorden mest effektivt⁴⁰. De lange smalle agre med dybe agerrenner imellem, som er blevet kritiseret så meget, var ikke et udslag af stilstand, men et forsøg på at løse overfladeafvandings problemer⁴¹. I det hele taget gælder det, at mange af det ældre jordbrugs ejendommeligheder, ikke bare de lange agre, men også de store overdrev, var økologisk betingede og hang sammen med gødningsbalanceproblemer, afvandsproblemer o.l. Dette har man gang på gang overset eller reduceret til en biomstændighed, og godssystemet har fået skylden for mangt og meget, som det ikke havde nogen direkte indflydelse på.

Man vil endvidere mange steder, selv i den nyeste litteratur, kunne læse, at bønderne i 1700-tallet blev holdt på plads af stavnsbåndet, og at man måtte gribe til tvangsfæste for at få gårdene besat og jorden dyrket. Ikke desto mindre kan man konstatere, at husmændene fra senest omkr. 1750 måtte kæmpe hårdt mod gårdmændene for at holde på deres vitale rettigheder til jorden. Noget kunne altså tyde på, at fæstejord ikke var så værdiløs endda. I samme retning peger det, at den gennemsnitlige giftealder var stigende for gårdmandsbørn, men ikke for de øvrige grupper i landbosamfundet. For at komme til gårdene synes man med andre ord at have været villig til at underkaste sig en øget social og seksuel disciplin. Dette er svært foreneligt med det synspunkt, at det var vanskeligt at få nogen til at overtage gårdene. Den samtidige tendens i gårdmandsgruppen til at lukke sig om sig selv ved i stor udstrækning at finde ægtefæller inden for egne rækker er vistnok typisk for en socialgruppe, der har noget at miste⁴².

Påstande om at gårdmændene før reformerne lå på hoveri tidlig og silde og derfor forsømte deres gårde trives side om side med, at det synes velbelagt, at der fandt omfattende opdyrkinger sted på bondegårdsjorderne i tiden 1720–80, og at bønderne i de samme år foretog store grundforbedringsarbejder, såsom rydning af marker for sten, bygning af stengærder og afvandinger. Der er ingen tvivl

39. Se f.eks. Ole Feldbæk, *anf. arb.*, s. 36.

40. Frits Hastrup, *Danske vangelag – i nordisk perspektiv = Kulturgeografiske skrifter*, 7. Århus, 1970, ss. 65–95.

41. Sml. M. L. Parry, »A Typology of Cultivation Ridges in Southern Scotland«, *Tools & Tillage*, III, 1. Kbh., 1976, 3–19.

42. En undersøgelse af forholdene i Vejle amt viser, at ødegårde, i hvert fald fra 1760ernes slutning, praktisk talt ikke forekom i dette amt. Johan Hvidtfeldt, »Stavnsbaandet, dets Forudsætninger og Virkninger«, *Vejle Amts Aarbog*, XXXIV, 1938, 4–49, s. 23f. Drastiske påstande om vanskelighederne ved at skaffe fæstere blev ganske vist fremsat fra både godsejer- og gårdmandsside, men det er overvejende sandsynligt, at de hovedsagelig var til politisk brug og efter omstændighederne enten skulle vise, hvor urimelige forholdene var for godsejerne eller hvor lidet tiltrækkende en tilværelse som gårdmand var. Når det kom til sagen, var man ikke i tvivl om, hvad en gård var værd. Om giftealder m.m., se Hans Chr. Johansen, *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense, 1975, ss. 87–89, 97f.

om, at hoveriet steg væsentligt i disse år, men det gjorde gårdenes ydeevne også⁴³. Myten om de håbløst undertrykte og urespekterede fæstebønder trives side om side med, at adskillige godsejere øjensynligt som en selvfølge tog bønderne med på råd i talrige anliggender, og at gårdmændene derudover i løbet af det 18. århundrede blev inddraget i lokaladministrationen på områder som skole- og fattigvæsen⁴⁴. Påstande om at de stigende priser ikke kom fæstebønderne til gode, fordi det usle bondebrug næsten ikke gav noget produktionsoverskud til salg, og at der tværtimod skulle være sket store overførsler fra hovedgårdene til bondegårdene, fremsættes sideløbende med, at bønderbygningerne blev større, bruttobeløbene i skifterne steg, stabiliteten i fæstekorpset steg og klædedragten forbedredes⁴⁵. Endelig kan til belysning af bøndernes formueforhold nævnes, at da der i slutningen af 1780'erne blev udskrevet en formueskat, betalte – efter hvad foreløbige undersøgelser fra et midtjysk herred viser – 20 % af gårdmændene denne skat, der ikke blev pålignet likvider på under 25–30 rd.⁴⁶. Tager man de almindelige erfaringer mht. skatteunddragelse i betragtning kan man rimeligvis gå ud fra, at noget over 1/4 af gårdmændene i det pågældende herred lå inde med 25–30 rd. eller mere, altså efter tidens målestok meget store beløb.

Den centrale påstand i megen historisk litteratur, nemlig at landbosamfundets grundlæggende konflikt var mellem bønder og godsejere, og at de øvrige sociale modsætning-

er var underordnet denne, kan næppe holde. Jeg kan ikke se andet, end at bønderne sammen med godsejerne tjente sig op på de gode konjunkturer, og at disse to grupper havde ikke hinanden, men forbrugerne, dvs. bybefolkningerne og store dele af husmands-, inderste- og tyendeklasserne som modspillere. Dette er ikke sagt for at bestride, at der var fattige gårdmænd. Heller ikke for at bestride, at der var interesse modsætninger mellem gårdmændene og godsejerne, men disse var sekundære og drejede sig om, hvorledes de store penge, som kom til landbruget, skulle fordeles.

Endelig bør det nævnes, at man udover gods-ejeråget ofte ser skattetrykket fremhævet som årsag til gårdmændenes pressede situation. Her er det ikke længere først og fremmest godsejeren, der sigtes til som bondens foruretter, men en lidt uklar blanding af for store militærudgifter og hoffets luksusforbrug. Hvordan det end har forholdt sig med disse statslige udgiftsposter, så er det vigtigt at fastholde, at de mindre og mindre blev gårdmændenes problem. Hartkornsskatten blev fikseret 1746 og ikke ændret før 1813. Som følge af det stigende prisniveau formindskedes skatten på bondegårdsjorden altså reelt i resten af århundredet. Hertil kom, at de nyopdyrkede jorder blev beskattet efter deres gamle tilstand, altså som skov, udyrket overdrev o.l. Det er bemærkelsesværdigt, men ret upåagtet, at en ny matrikel, som blev planlagt 1768 med det formål at inddrage den nyopdyrkede bondejord under beskatnings-

43. Dette er søgt nærmere dokumenteret i indledningen til en udgave af C. D. Reventlows hoveribetænkning af 1788, som i 1979 forventes udsendt under titlen *Konjunkturer og afgifter – C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Ud over mange direkte indicier for at bondegårdsdriftens ydeevne steg ganske betydeligt i tiden 1735–1800 kan fremdrages et simpelt sandsynlighedsbevis: I den nævnte periode steg befolkningstallet jævnt og var ved dens slutning 210.000 eller ca. 30 % større end ved dens begyndelse (Aksel Lassen, *Fald og fremgang*. Århus, 1965, s. 530). Antager man i overensstemmelse med gængse formening, at der kun skete en forøgelse af udbyttet på hovedgårdsmarkerne, mens bondebruget stagnerede, og ser man bort fra import/eksportbalancen for korn, når man frem til, at den tiendedel af landets areal, som dækkedes af hovedgårdsjorden, omkring 1780 (ved reformperiodens start) alene skal have båret den kolossale byrde at brødføde omkring 150.000 flere end i 1735. Dette kan næppe have været tilfældet.

44. Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie*, III. Kbh., 1863, s. 162. Fridlev Skrubbeltrang, *Det danske Landbosamfund 1500–1800*. Kbh., 1978, ss. 258 (skolevæsen), 145 (fattigvæsen).

45. Fridlev Skrubbeltrang, *anf. arb.*, ss. 212f (bygninger), 214–27, 339–46 (fæstekorpset), samme, *Husmand og Inderste*, s. 274 (om skifter) og Erna Lorenzen, *Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675 – ca. 1850*. Aarhus, 1975, ss. 1–174.

46. Oplyst af Karen Schousboe.

grundlaget, blev opgivet 4 år senere, efter at en del af opmålingerne var foretaget. Begivenhedsforløbet omkring dette mislykkede forsøg på at lave en ny matrikel er ikke fuldt klarlagt, men resultatet var, at regeringen her, ligesom i Norge, måtte opgive at få jordbeskatningsgrundlaget ført à jour, og at skattebyrden i stigende grad blev væltet over på den ikke-jordbrugende befolkning⁴⁷.

III.

Betegnende for gårdmandslinien er den manglende, eller meget begrænsede interesse for de andre grupper i landbosamfundet. Godsejerne og deres synspunkter er der ikke taget meget hensyn til eller gjort mange forsøg på at gøre rede for. Det vidner om gårdmandsliniens gennemslagskraft, at der så godt som ikke findes nyere fremstillinger af privatejede godsers historie. Næsten ingen historikere har fundet det væsentligt at beskæftige sig med godsdriftens og godsledelsens forhold⁴⁸, og de godsejere, der som Holger Stampe⁴⁹ foranledigede folk til at skrive om deres ejendomme, fik kun få efterfølgere, hvad

man i betragtning af gårdmandsliniens dominans vel ikke kan undre sig over. Ingen godsejer har lyst til at betale for at få sig selv eller sine forgængere udstillet som sjældent usympatiske individer⁵⁰. Når godsbesiddere i de sidste hundrede år har sat penge i historieforskning, har det i reglen været til stamtavler, bygningshistoriske værker og brevudgaver, vel sagtens for i det mindste at redde standens kulturelle renommé⁵¹.

På grund af den ringe interesse for godsdriftens forhold har de færreste gjort sig den ulempe at forklare, at arvefæste på almindelige betingelser som nævnt var en yderst betænkelig foranstaltning, set fra et godsøkonomisk synspunkt⁵². Det samme gjaldt af tilsvarende grunde den hoveriafløsning mod faste pengesummer, som historikerne så ofte går i rette med godsejerne for at de ikke gav deres bønder. Hovedforklaringen på, at hoveriet først kunne stabiliseres og til dels afvikles fra 1790erne var antagelig, at hoveriafløsning mod faste beløb og uden yderligere kompensation set fra godsledelsens synspunkt ganske enkelt var økonomisk uforsvarligt. Den kompensation, som omsider blev ydet, bestod

47. Sagen om den planlagte matrikel er summarisk refereret af Henrik Larsen i »Landmaalingen 1768–1772«, *Fortid og Nutid*, VII, 1928–29, 37–46. Om regeringens – ligeledes mislykkede – forsøg på at tilvejebringe en ny matrikel i Norge i 1720erne og odelsbøndernes (gårdmændenes) resultatrige kamp i de følgende årtier for at fastholde de derved opnåede skattemæssige begunstigelser på de øvrige samfundsgruppers bekostning, se Ståle Dyrvik, *Den lange freds tiden 1720–1784* = Knut Mykland (red.) *Norges Historie*, 8. Oslo, 1978, ss. 372–431.

48. Nævnes kan dog H. K. Kristensen, *Hovedgården Estrup i Malt herred*. Varde, 1968.

49. Se ovf. n. 2.

50. Af nyere godshistorier, som er finansieret af de pågældende ejendommens besiddere og som har andet end privat interesse, er jeg kun opmærksom på J. Wedell-Neergaard, *Svenstrup. Et sjællandsk Gods' Historie*. Kbh., 1921, Th. Thaulow, *Stamhuset Ravnholt-Nislevegaard – Hellerup's Godshistorie*. Kbh., 1957 og Knud J. V. Jespersen, *Skaføgaards adkomstbreve og jordebøger 1647–1797*. Hornslet, 1975. Det førstnævnte værk indeholder udover ejeren, Wedell-Neergaards egne bidrag kapitler forfattet af særligt sagkyndige. Det sidstnævnte rummer, udover hvad titlen lover, en instruktiv indledning om godsets drift. Enkelte godsejere, bl.a. Aage Brask, har skrevet om ejendomme, som de har ejet eller på anden måde været nær knyttet til (*Kjellerup. En jydsk Herregaard fra Vikingetid til Nutid*. Kbh., 1943 og *Volstrup. En gammel himmerlandsk Gaard og dens Beboere*. Hobro, [1950]). For de relativt fåtallige institutionsejede godser, hvor ingen personlige interesser står på spil, kan man konstatere større villighed til at betale for at få forfattet godshistorier. Dette har bl.a. resulteret i Axel Linvald, *anf. arb.*, Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang, *Det Classenske Fideikommis gennem 150 Aar*. Kbh., 1942, Hans Langballe m.fl., *Ørlev Kloster*. Viborg, 1975 og Vald. Andersen, *Hald Hovedgård 1435–1975*. Herning, 1977.

51. F.eks. Louis Bobé, *Slægten Ahlefeldts Historie. Udarbejdet paa Foranledning af Lehnsgreve C. J. F. Ahlefeldt-Laurvig*, 1–6. Kbh., 1897–1912, samme (udg.), *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770–1827. Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg, udgivne paa Foranledning af Hofjægermester, Lehnsgreve C. E. Reventlow*, I–X. Kbh., 1895–1932 og Hans Berner Schilden Holsten og Albert Fabritius, *Lehnsherr Hans Berner Schilden Holsten's Slægtsbog*, I 1–3, II 1–2, III 1–3 + tavle- og registerbind. Kbh., 1940–70. Udover Albert Fabritius medvirkede en lang række faghistorikere.

52. Det gælder dog ikke Sigurd Jensen, *anf. arb.*, s. 29.

først og fremmest i, at landgildens størrelse blev overladt til fri forhandling mellem gårdmænd og godsejere, hvad der i tilslutning til en række andre foranstaltninger gav godsbesidderne mulighed for at dække, evt. mere end dække det indtægtstab, som hoverifastsættelsen betød. Derfor kan man selvfølgelig godt mene, at godsejerne burde have givet arvefæste eller hoveriafløsninger til lave takster. Men man bør gøre sig klart, dels at det var rationelle godsøkonomiske overvejelser og ikke en blanding af dumhed og hensynsløshed, som lå bag godsejernes fastholdelse af det hidtidige system frem til 1790erne, dels at resultatet af arvefæste og/eller hoveriafløsning ikke ville være blevet en social udligning i moderne forstand. Det ville kun have betydet, at de store konjunkturgevinster fortrinsvis ville være gået i gårdmændenes lommer i stedet for at blive delt mellem godsejere og gårdmænd⁵³. Hverken arvefæste eller hoveriafløsning ville have betydet nogen forbedring for landbosamfundets største grupper, husmænd, inderster og tjenestefolk.

IV.

Dette fører frem til spørgsmålet om, hvorledes den landbohistoriske forskning har placeret disse sidstnævnte grupper i det historiske forløb. Ikke alle husmænd, inderster og tjenestefolk var ens stillet. Blandt dem, der havde en særstilling, og som de følgende betragtninger derfor kun i begrænset omfang har gyl-dighed for, skal nævnes (1) indsiddere, som var aftægtsfolk på gårdene, (2) husmænd, der drev håndværk, og som derfor nød godt af landbrugets ekspansion i det 18. århundrede og (3) gårdmandsbørnene blandt tjenestefolkene, især dem, der som de ældste blandt søskende var nærmest til senere at overtage fæstegårde og dermed komme frem i verden.

Gårdmænd har altid ment og hævdet, at

karlene bestiller for lidt og får for meget i løn, og at ingen har et bedre og mere sorgløst liv end husmænd, der kan komme om morgenen og gå om aftenen med deres penge uden bekymring for, hvor pengene til deres næste dagløn skal komme fra.

Det gjorde de vel også i 1700-tallet, og der kan her ligge en forklaring på, at man rundt om i den gårdmandsorienterede polemik fra dette århundrede finder endog meget voldsomt formulerede påstande om, at husmænd og karle udsugede gårdmændene, der var de nævnte gruppers hovedarbejdsgivere. Disse synspunkter ser man senere dukke op hos de gårdmandsorienterede historikere. F.eks. giver A. D. Jørgensen i sine »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie« følgende beskrivelse af hoveri, gårdmænd og tjenestefolk: »I Reglen sendtes Karl og Pige til Hoveri, og de gjorde det gærne, da der kun blev lidt udrettet, men baade Vejen derhen og Opholdet paa Gaarden og dens Marker var som oftest ganske fornøjeligt; Madmoderen maatte skære dem en god Madpose, det krævede Æren over for de andre Hovfolk, skønt ofte hun selv og hendes nærmeste maatte sulte derfor. Det var i det hele et af de værste Vidnesbyrd om Tilstandenes Ynkelihood, at Karl og Pige var bedre stillede end Gaardmanden selv, og at faa eller ingen uden nødtvungen opgav det at være Tyende for at gifte sig og sætte Bo.« A. D. Jørgensen går herefter over til en beskrivelse af et andet sørgeligt vidnesbyrd om tidens elendighed, nemlig tiggerne, der færdedes overalt: »store Flokke af forfrosne Børn, hjælpeløse Kvinder, vanføre Mænd, ja hele Flokke af ødelagte Gaardmænd og Husmænd, som ikke havde kunnet overkomme de Byrder, der paahvilede dem, og nu foretrak Tiggerstaven for Hungersdøden.« Denne redegørelse er blevet spredt i et utal af eksemplarer. Første udgave kom 1882, her citeres fra 8. oplag, udsendt 1946⁵⁴. Husmændene er her i dette citat op-

53. Størrelsesordenen af de beløb, der stod på spil, kan illustreres med Bernstorff gods som eksempel. Da man indførte arvefæste i 1766 blev den stedsevarende, årlige afgift fastsat, så den pr. td. htk. svarede til forrentningen af 50 rd. Ved århundredeskiftet kunne arvefæsterne omsætte deres lodder til omkr. 1000 rd. pr. td. htk. Sigurd Jensen, *anf. st.*

regnet blandt dem, der led nød. Men dette er usædvanligt, og hos andre forfattere, f.eks. Edvard Holm og Johs. Steenstrup, kan man læse om husmændenes begunstigede position⁵⁵.

Det er rigtigt, at disse opfattelser blev imødegået allerede i 1888 af V. Falbe Hansen, der mente at kunne påvise et kraftigt fald i levestandarden hos landbosamfundets underklasser⁵⁶. Senere har flere, først og fremmest Fridlev Skrubbeltrang vist, hvor uholdbare, for ikke at sige groteske påstande af den citerede art er⁵⁷. På den anden side viger man dog tilbage fra at skildre forskellene i mørkere farver end højst nødvendigt, og altid med viljen til at se de lyse sider. F.eks. tegnede Gunnar Olsen i 1952 dette billede af tjenestekarls situation: »Enhver karl, der havde sin færlighed, som havde vist sig nogenlunde arbejdsduelig, og som havde sparet en smule penge sammen, kunne få en fæstegård, omtrent når han ville. Hvis han ikke var kvalificeret til gårdfæster, kunne han hensesætte sig som indsidder eller husmand; og hvis han var ked af landbruget, var der altid brug for arbejdskraft i købstæderne og navnlig i København.«⁵⁸ I denne stædige fastholden af, at også de lyse sider må med står historikerne ikke blot i modsætning til det ret trøstesløse billede, kilderne tegner, men også i modsætning til det sortsyn, hvormed man altid er parat til at skildre gårdmændenes vilkår. Som helhed synes det for tiden fremher-

skende billede af husmændene at være, at deres kår vel nok var ringere end gårdmændenes, men at der var mange overlapninger, kraftig cirkulation mellem grupperne, og at det var et temmelig tvivlsomt privilegium for husmændene at bytte med gårdmændene⁵⁹. Gårdmænd, husmænd, inderster og tyende var alt i alt én alen af samme stykke, og der var udstrakt indbyrdes solidaritet mellem grupperne overfor godsejerne⁶⁰.

Dette billede er efter min opfattelse for harmoniserende, men i hvert fald er teorien om at husmændene og tyendet udnyttede gårdmændene blevet opgivet i nyere tid. Til gengæld stiller man sig i reglen afvisende ved enhver antydning af, at der var en fundamental fællesinteresse mellem jordens brugere (gårdmænd og godsejere), og at de dannede en front mod de forskellige kategorier af landarbejdere. Dette fik Johan Hvidtfeldt at mærke, efter at han i et par artikler fra 1938 og 1945⁶¹ havde fremsat den antagelse, at stavnsbåndet bedst kunne anskues som en løntrykkende foranstaltning i godsejernes, men dog først og fremmest i gårdmændenes interesse. Materialet til den første artikel fra 1938 var hentet fra Vejle amt, suppleret med enkelte eksempler fra det øvrige Jylland. I artiklen fra 1945 er der eksempler fra hele landet. Modangrebet kom i 1952 i en artikel af Gunnar Olsen, hvortil der tidligere er blevet henvist⁶². Gunnar Olsen indleder med at op- suse Hvidtfeldts resultater i det almindelige

54. S. 221. Fra fortælling nr. 29: »Bondens Frigørelse«.

55. Edvard Holm, *Danmark – Norges indre Historie under Enevælden fra 1660–1720*, II. Kbh., 1886, s. 341. Johs. Steenstrup, *Den danske Bonde og Friheden*. Kbh., 1888, s. 122.

56. *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne*, I. Kbh., 1888 (repro. 1975), ss. 135–45, jf. Marcus Rubin, »Stavnsbaandsliteraturen«, *Tilskueren*, 1888, 641–58, s. 655, hvor dette aspekt af Falbe-Hansens resultater fremhæves.

57. *Husmand og Inderste*, passim. Det skal bemærkes, at der hos Fridlev Skrubbeltrang er mange forskydninger i vurderingen af forholdet mellem husmænd og gårdmænd, ikke blot inden for forfatterskabet som helhed, men også i de enkelte værker. Ingen har så gennemført som Skrubbeltrang undersøgt og påpeget forskellene mellem gårdmænd og husmænd i det 18. århundrede. Alligevel vil man ofte se, at han i sine sammenfattede konklusioner falder tilbage til gårdmandsliniens gængse formuleringer, jf. ndf. n. 59.

58. »Stavnsbåndet og tjenestekarlene«, *Jyske Samlinger*, ny rk., I, 1950–52, 197–218, s. 200.

59. Således i en kort og klar formulering hos Fridlev Skrubbeltrang i en anmeldelse af det i n. 42 nævnte arbejde af Hans Chr. Johansen, *Fortid og Nutid*, XXVI, 1975–76, 609–14, s. 611. Se også Margit Mogensen, »Det danske landsbysamfund ca. 1660–1870. Social og økonomisk struktur«, *Personalthistorisk tidsskrift*, 16. rk., 6, 1978, 81–99, s. 89f.

60. Albert Olsen, »Samtidens Syn . . .«, s. 103.

61. »Stavnsbaandet, dets Forudsætninger . . .« og »Kvindestavnsbaandet i 1750erne og 1760erne«, *Festskrift til Erik Arup*. Kbh., 1946, 250–65.

62. Se ovf. n. 58.

billede som en nuance. Hvad der var sandt for Vejle amt behøvede ikke at være sandt for Danmark, hvad der var sandt for nogle godser behøvede ikke at være sandt for alle osv.⁶³. Senere når han frem til, at dårligt stillede bønder og dårligt stillede tjenestekarle fulgtes ad og var det ulykkelige resultat af en hårdhændet godsledelse, i øvrigt til tvivlsom fordel for godsejeren selv. Omvendt gav en mild og fornuftig godsejerpolitik både penge i godsets kasse og velstillede gårdmænd og karle. Dermed var man så nogenlunde tilbage ved gårdmandsliniens almindelige grundsætninger, og sagen er ikke siden blevet berørt, endskønt det vist må siges, at der var tale om et lidet overbevisende arbejde.

V.

Der er ikke her plads til en nærmere redegørelse for de argumenter, der i almindelighed kan fremføres for det synspunkt, at der i de ældre europæiske agrarsamfund uden adgang til oversøisk korn og foderstoffer bestod et grundlæggende interessefællesskab mellem jordens brugere, og at jordbrugernes vilkår var knyttet sammen med lønmodtagernes (både i by og på land) i en omvendt proportionalitet. Men ser man på det 18. århundrede, der fra omkr. 1730 var præget af stor befolkningstilvækst overalt i Europa, stigende priser på landbrugsvarer og stort udbud af arbejdskraft, aftegner der sig en ensartet udvikling i hele det nordvesteuropæiske landbrugsområde fra Norge til Frankrig, og fra England til Slesvig-Holsten. Levestandarden i byerne og blandt de forskellige grupper af landarbejdere var faldende, og indtægterne for godsejere og gårdmænd stigende. De helt små jordbrug, der kun i meget beskedent omfang solgte og købte og således næsten fuldstændig var uden for markedsmekanismerne, holdt sig i en slags neutral mellemlig⁶⁴. Noget lignende var formentlig også tilfældet i Danmark.

Århundredet begyndte med nogle tiår, hvor de lave priser på korn og relativt stabile lønninger reducerede de materielle forskelle mellem landarbejdere og gårdmænd til et minimum. Samtidig var mulighederne for, at driftige husmænd og andre småfolk kunne komme til jord bedre, men også mindre attraktive end nogensinde. De mere psykologisk betingede forskelle, der flød af at husmænd m.m. ikke var medlemmer af bylaget og altså ikke havde »stemmeret«, blev derimod opretholdt i fuld udstrækning, også under lavkonjunktoren. Fra omkring 1740 begyndte balancen langsomt at forskydes, og en udvikling blev sat i gang, som ikke standsede før prisforholdene ændredes efter Napoleonskrigenes afslutning. De vigtigste led i denne udvikling var (1) pengelønningerne steg ikke i takt med priserne, og i reglen med et eller flere tiårs forsinkelse, (2) konjunktursikrede aflønningsformer, lønnesæd, græsningsret m.m. blev afskaffet, så vidt det stod til gårdmændene, (3) kampen om græsningsrettighederne gled efterhånden som udskiftningerne satte ind omkr. 1765–70 over i en kamp om jorden, hvor gårdmændene gjorde en bemærkelsesværdig indsats for at husmændene skulle få så lidt som muligt og (4) den fysiske udskillelse af landbounderklassen. Husmændene kom samlet ud på overdrevet og hvor der i øvrigt kunne findes en stump dårlig jord, eller de fik enkeltvis hver et hjørne i marken på det udskiftede gårdbrug. Hvor gårdene ved udskiftningen blev flyttet uden for landsbyerne kunne den omvendte løsning, nemlig at husmændene blev ladet tilbage, også komme på tale. Under alle omstændigheder var resultatet en fysisk adskillelse af husmænd og gårdmænd. Hvad karlene angik, kom de efterhånden, men i det 18. århundrede nok endnu kun i begrænset omfang ud i karlekamrene ved hestestalden. Den sociale ydmygelse, der lå i denne udvikling, blev mere og mere tydelig efterhånden som det blev klart, at landbo-

63. S. 199.

64. Norge: Ståle Dyrvik, *anf. arb.* Frankrig: Emmanuel Le Roy Ladurie, »De la crise ultime à la vraie croissance 1660–1789« i: Georges Duby (red.), *Histoire de la France rurale*, II. Paris, 1975, 355–599. England: J. D. Chambers & G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750–1880*. London, 1966. Holland: B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen, 1957. Slesvig-Holsten: Volkmar von Arnim, *Krisen und Konjunktoren der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Neumünster, 1957.

underklasserne ikke ville få del i den stigende sociale agtelse, som kom gårdmændene til gode. Bl.a. blev retten til at prygle husmænd og tjenestefolk ikke afskaffet, da det ved en forordning i 1791 blev forbudt at afstraffe gårdmænd og deres hustruer⁶⁵.

I denne udvikling var gårdmændene selv part. Formodninger om deres samfølelse med de forskellige grupper, der stod nederst på den sociale rangstige, er vel behagelige i den forstand, at de både støtter gårdmandslinien og sætter gårdmændene i et fordelagtigt lys. Men de savner i høj grad konkrete holdepunkter. Fridlev Skrubbeltrangs arbejder, kombineret med bl.a. Jørgen D. Rasmussens undersøgelser over Københavns amts kongelige arvefæstegårdmænds adfærd ved udskiftningen synes at vise, at gårdmændene ikke sparede sig, når det gjaldt om at forhindre husmændene i at komme til jord. Lod gårdmændene endelig jord gå fra sig, har de så vidt det kan konstateres vidst at tage deres pris. Således finansierede adskillige gårdmænd overgangen til selveje ved at bortsælge huslodder på hårde vilkår⁶⁶. Formentlig var husmændene bedst tjent med, at der, især ved udskiftningens gennemførelse, sad en stærk godsejer, som kunne holde noget igen på gårdmændene. Iagttagelser her fra landet synes i denne henseende at stemme med, hvad der har kunnet konstateres i England, nemlig at gårdmændene (i England: farmerne) var langt mere radikale end godsejerne i den forstand, at de i højere grad end disse var indstillet på at lade den sociale udvikling gå helt i spin. Ud fra patriarkalske, men givetvis også ud fra økonomiske overvejelser synes storbesidderne i de sidste årtier af 1700-tallet at have fastholdt, at der burde gives i hvert fald noget jord til husmændene og sættes visse grænser for, hvilken social elendighed der kunne accepteres.

VI.

Den tradition inden for dansk historieskrivning, som i det foregående er blevet kaldt gårdmandslinien, er oprindeligt udformet over det 18. århundredes historie. Men det er mit indtryk, at den har bredt sig til begge sider og præger forskningen af landbosamfundets historie fra omkring 1500, og som sådan er et væsentligt træk i dansk historieskrivning i sin helhed.

Gårdmandslinien kan opfattes som et system af antagelser og hypoteser, der gør det muligt at orientere sig på et omfattende felt. Ingen vil påstå, at gårdmandslinien har hindret forskningen. Litteraturen om den danske bondestand er uoverskuelig stor og rummer efter min mening nogle af de mest perspektivrige arbejder inden for dansk historieskrivning, f.eks. »Husmand og Inderste« af Fridlev Skrubbeltrang fra 1940. På den anden side forekommer det mig, at gårdmandslinien er et system under pres. Der må indbygges et voksende antal forbehold og indføres flere og flere modificerende nuancer. Mindst mærkes det i sammenfatninger, som de nævnte af Ole Feldbæk i universitetslærebogen og Jens Vibæk i »Politikens Danmarks Historie«. Mest i nyere specialundersøgelser, deraf flere af de ovenfor nævnte. Jeg tror, tiden er inde til at danne nye hypoteser om landbosamfundets udvikling. Vel at mærke nye hypoteser og ikke blot gårdmandslinien i mere tidssvarende udformning. Det slår ikke til som Benito Scozza at modernisere terminologien og bruge udtryk som »feudalisme«, »klasse modsætninger«, »arbejdsrente« og »produktrente«, hvis man i øvrigt opretholder gårdmand contra godsejer som den centrale modsætning i det ældre agrarsamfund, formentlig under indflydelse af en misvisende parallel til modsætningen kapitalister – arbejdere. I det foregående har jeg fragmentarisk søgt at skitsere, i hvilken retning et nyt sæt tolkninger af landbosamfundets udvikling kan gå.

65. Forordning af 25.3.1791 (§ 13).

66. Eksempler, fortrinsvis fra Fyn i Aksel E. Christensens anmeldelse af det i n. 27 nævnte arbejde, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3, 1950–52, 463–81, ss. 477–79. I Koldinghus amt blev der i tidsrummet 1769–85 oprettet, hhv. udvidet ca. 300 småbrug ved salg fra bøndergårde RA. Rtk. Landvæsenkontor Journal DD 1785 nr. 225, Hans de Hofman, 13.5.1785.